

Maarjamaalased Briti Kuningriigis

Teadaolevalt on eestlased viikingiaegadest alates maailmameredel purjetanud, tõenäoliselt sattunud ka Inglismaale, kuid jälgi nende rännuteedest ja tegemistest pole kuigi palju leida. Tõsisemalt on maarjamaalaste ajalugu Briti kuningriigis uurinud õigeusu kiriku ülempreester Nigul Hindo ja seda ka kirjasõnas jäädvustanud.¹

Andmed esimeste Briti saarele elama asunud eestlaste kohta pärinevad 19. sajandist. 1850. aasta paiku pages Saaremaalt Torgust pärit noormees perekonnanimega Sepp vanemate loata salaja laevapoisiks ja asus elama Inglismaale. Noormees oli Nigul Hindo abikaasa vanaonu. Teinegi Saaremaa noormees, Mihkel Laur põgenes kuueistkümnendaastasena 1882. aasta varakevadel oma koduranna meeste purjelaevalt Cardiffi sadamas.² Mõni aasta hiljem abiellus ta uelsslannaga, asutas oma kodu ja teenis leiba raudteelasena.³ Kuna Cardiff oli juba sel ajal muutunud kiiresti arenevaks söe väljaveo kohaks, sattus sinna aegade jooksul üha enam eesti meresõitjaid. Veel 20. sajandi algul polnud Inglismaale asumiseks vaja muud, kui näidata ette 5-naelane rahatäht ja anda lisaks suuline seletus, et soovid hakata käsitööliseks. Vana meremees elas Cardiffis rohkem kui kaheksakümneaastaseks. Tal oli järeltulijaid, kes vanaisa päritolumaast kahjuks enam suurt midagi ei teadnud.

Üks vanemaid kaasmaalasi Londonis oli Tartust pärit tuntud maadleja Georg Hackenschmidt, abielus prantslannaga. Kuigi mehe eesti keel oli üsna vaevaline, pidas ta end siiski tartlaseks. Londoni eestlastega hakkas ta sidet pidama alles päris eakana, viiekümnendatel aastatel. 84-aastasena andis ta intervjuu Eesti Häälele.⁴ Endine maadleja tegeles sel ajal filosoofiaga ja pidas oma filosoofilisi töid maadlemisest tähtsamaks. Ta jutustas ka loo, kuidas Londonis maadlusvõistluse auhindu üle andes sai ta venelastelt kutse kodumaale pöörduda, millest otsustavalt keeldus. Ta pajatas mälestusi Georg

Lurichist, keda ta hindas kõrgelt, kuid polnud võistlustel temaga jõudu katsunud.

Enne Esimest maailmasõda leidis Inglismaal kõige rohkem tööd rätsepatele. Londonis olnud sel ajal 12 eestlasest õmblustöö tegijat, kes aga ei teinud erilist karjääri, sest nende kundedeks olnud üsna tavalised inimesed. Londonis tegutsenud rätsepatest on teada Heinrich Rixon, Jüri Anveldt, Johannes Piip, August Lepp, Joosep Kärner, Aleksander Kranich, vennad Abram ja Jaan Sauga, Gustav Engelbrecht. Teiste erialade esindajatest mehaanika- ja parandustöökoja omanik Johan Palmer, hotelli ja söökla omanik Eva Christine Wiera, kokk Charlotta Willop jt.

Kui eestlasi oli juba poolesaja ringis, hakati omavahel koos käima ja mõeldi kaasmaalaste seltsi loomisele. 16. veebruaril 1918 asutati Londonis esimene **Londoni Eesti Ilma Parteita Sotsialgrupp**.⁵ Ingliskeelne nimi oli lühem ja selgem – *Estonian Social Group*. “Sotsiaal” tähendas lihtsalt seltskondlikku rühmitust. “Ilma Parteita” pidi väljendama, et seltsi juhtivad tegeled ei levita oma poliitilisi veendumusi. Siiski kahtlustati, et kokkutulnute hulgas võis olla enamlaste mõttekaaslasi. Koosolekuid ja kultuuririiritusi korraldati juhatuse liikmete kodudes, sest oma ruumid seltsil puudusid. Vaatamata sellele etendati isegi näitemänge. Asutajaid oli 19 liiget, kes pidid maksma liikmemaksu. Seda kohustust täitis aasta hiljem ainult kuus liiget ja selts läkski hingusele.

Seltskondlik elu Londonis elavnes, kui tegevust alustas Eesti Vabariigi esindus. 3. mail 1918 võeti Briti kuningliku valitsuse poolt professor Ants Piip vastu Eesti Ajutise Valitsuse informaalseks diplomaatiliseks esindajaks.⁶ Prof. Piip suhtles aktiivselt Londonis resideerivate välissaatkondadega, püüdes saavutada Eesti tunnustamist Ameerika, Jaapani, Norra, Rootsi, Taani ja Poola poolt.⁷ Eestlaste hulgas korraldas ta Londonis ja Liverpoolis rahvarohkeid koosolekuid. Kuna suurema enamuse Inglismaal ela-

¹ N. Hindo. Eesti organisatsioonid Inglismaal 1918–1968. London, 1971, lk. 1.

² Cardiffi esimestest eesti meremeestest. – Eesti Häälel 28.06.1963.

³ Cardiff – suurim eesti meremeeste keskus. – Meie Tee 1963, nr. 5–6, lk. 78.

⁴ End. maailmameistrilt G. Hackenschmidtilt külastades. – Eesti Häälel 1.12.1961.

⁵ A. Ojasoo. Eestlaste organiseeritud elu Briti kuningamaal. – Meie Tee 1982, nr. 9, lk. 105.

⁶ A. Piip. Tormine aasta. Stockholm, 1966, lk. 256.

⁷ Samas, lk. 271–275.

vatest eestlastest moodustasid meremehed, esines värsked diplomaatiline esindaja juba kümme päeva hiljem, 12. mail Liverpooli meremeeste ees, rääkides olukorrast kodumaal. Meremeeste hulgas äratas Ants Piibu esinemine vaimustust. Jõukad meremehed pakkusid Eesti saatkonna ülalpidamiseks laenu, millega saatkonna tegevus seati majanduslikult kindlustatud alusele. Meremeestele oli eriti tähtis saada Eesti pass, mis andis neile suurema liikumisvabaduse.⁸ Ants Piip hindas meremeeste toetust kõrgelt, meenutades seda oma mälestusteski. Raha pakkusid esimestena tüürimees Konstantin Flink Haapsalust, kapten Jakob Laredei ja mitmed teised. Suurem osa meremehi sai oma raha hiljem Eesti riigilt tagasi, kuid mitmed seda ei soovinudki. Ants Piip siirdus 1919. aastal kodumaale tagasi. 1922. aastal sai esimeseks Londoni saadikuks dr. Oskar Kallas, 1934. aastal tuli tema asemele August Torma, tegutsedes kuni surmani 1971.

7. juulil 1921 moodustati tänaseni püsima jäänud **Londoni Eesti Selts**, mis jätkas "Sotsiaalgripi" tegevust. Ants Piip andis seltsile võimaluse tegutseda Eesti saatkonna keldrikorraldusel omaette ruumis. Seal paiknes lugemislaua, esimees Johan Palmer ehitas väikese näitelava, kus esimestel aastatel esitati ka näitemänge, kokku üheksat tükki. Kaks neist – "Üüri korteris" ja "Kodumaalt väljarändajad" – olid seltsi aktiivsete liikmete Henry Rixoni ja tema abikaasa Ida kirjutatud. Eestlasi oli Londonis sel ajal usna vähe ja näitemängude tegelaste leidmisega tõsiselt raskusi, kuid väsimatud seltsiliikmed suutsid nii mõnelegi kaasmaalasele augu pähe rääkida ja neid etendustes kaasa tegema meelitada. Seltsi õhtutel lauldi, tantsiti, kuulati kõnesid ja peeti pidusid. Sissetulekuid saadi liikmemaksudest ning tee- ja kohviõhtutest.⁹

Kui selts pidi 1939. aastal saatkonna majast lahkuma, üüriti ruume Londoni eri paigus. Alates 1957. aastast saadi tegutseda Eesti Majas. 1921–1932 oli seltsi esimeheks mehaanikatöökoha omanik Johan Palmer, hiljem rätsep Henry Rixon, Eugen Alfons Johanson, Boris Jacobson, Harald Kadak, kondiiter Ernst Johannes Kollist ja mitmed laevakaptenid, pärast sõda 1946–1952 Endel Aruja, Nigul Hindo, Otto Pärnsalu, Juhan Pruuden, Arnold Ojasoo, hiljem Tamara Maripuu, Avo Hiimäe ja Margit Luuka. Aastatel 1921–1947 oli Londoni Eesti Selts ainuke eesti organisatsioon Inglismaal ning selle peaesmärk

oli eestlaste kooshoidmine ja omavaheline läbikäimine rahvusliku koostöö vaimus. 1943. aastal asutati Londoni Eesti Seltsi Naiskoor ja rahvatantsurühm. Koori juhatasid Alice Torma, Manivald Loite ja August Torma, rahvatantse õpetasid Veera Öunapuu ja Arved Viirlaid.

Eestlaste arv Inglismaal suurenes neljakümendate lõpul saabunud eesti pagulaste arvelt jõudsalt ja elavnes ka seltskondlik tegevus. Sel ajal toimus Londonis arvukalt eestlaste muusikalist ja kirjanduslikke üritusi, kus esitati eesti heliloojate ja kirjanike loomingut. Mitmete luule- ja muusikapõimikute autoriks oli Gert Helbemäe. Lavastati kirjanduslikke kohtuid, esinesid eesti näitlejad teistest pagulasmaadest. Londoni Eesti Selts alustas 1921. aastal 25 liikmega. Vähehaaval liikmeskond kasvas, saavutades suurima arvu, 479, 1949. aastal. Viiekümendate algul vähenes see seoses väljarändega Kanadasse paarisaja võrra ja kaheksakümendateks kahanes vanemate liikmete lahkumise tõttu manalateele sajani. Viimastel aastatel on seltsi peakoosolekutel osalenud vaevalt paarkümmend seltsi liiget.

Pärast 1918. aastat, Eesti iseseisvumise järel vähenes Inglismaale asujate arv. Kolmekümendatel aastatel hakkas Londonisse saabuma noori, eriti üliõpilasi inglise keelt õppima, kes tavaliselt töötasid majateenijatena. Seda soodustas Briti ja Eesti Vabariigi valitsuse vaheline kokkulepe, mis võimaldas välismaalastel saada eluaseme perekondades ja töö eest ülalpidamist.¹⁰ Elamine ja õppimine Londonis ei olnud paljudele taskukohane, välismaalaste teenimisvõimalused piirdusid lihttöölise kõige madalama palgaga.

1937. aastal määras Eesti Vabariigi majandusministeerium 10 000 krooni toetusteks, et saata noori Inglismaale kaubandust, tööstust ja laevandust õppima. Sama suure summa andis Eesti Kaubandus-Tööstuskoda. Lisaks saadi Briti Nõukogu stipendiume õpinguteks inglise keele ja ka teistel aladel. Sel ajal saabus Inglismaale õppima nii Tartu Ülikooli kui ka Tallinna Tehnikaülikooli lõpetanud, teiste hulgas hiljem Inglismaal eesti ühiskondliku elu keskpunkti asunud Endel Aruja, kes omandas Cambridge'i ülikoolis 1943. a. *Ph. D.* kraadi.

5. veebruaril 1943 lisandus uus organisatsioon – **Eesti Fondi Korraldav Toimikond**, mille otseseks ülesandeks oli Eesti Vabariigi saatkonna majanduslik abistamine. Poliitilise olukorra tõttu olid Eesti Vabariigi rahalised vahendid kinnikul-

⁸ Panus 35 aasta eest: Meremehe mälestuskilde Liverpoolist 1918. a. – Meie Tee 1953, nr. 4–5, lk. 52–53.

⁹ Londoni eestlaste mineviku radadelt. – Eesti Hääl 15.12.1961.

¹⁰ Londoni Eesti Selts 50. – Meie Tee 1971, nr. 11–12, lk. 189.

mutatud ja ka saatkonnal polnud enam raha, mistõttu tuli ellu kutsuda abistav organisatsioon. Toimkonna jõukusele panid aluse jälle eestlastest meremehed, kes toetasid fondi kas igakuise osamaksu või ühekordse panusega, sedasama tegid laevaomanikud. Nii käis see kuni 10. oktoobrini 1960, mil toimikond lõpetas tegevuse.

1943. aastal moodustati Stockholmis Eesti Meremeeste Ühing, mis mõne aasta pärast nimetati Unioniks.¹¹ Cardiffis asutati 1. novembril 1951 **Eesti Meremeeste Unioni Stockholmis Esindus Inglismaal**, mida juhtis kirjanik Einar Sanden.¹² Esindus korraldas eesti meremeeste asju, vahendades teavet vabade töökohtade ja kohaotsijate vahel, sest 1963. aastal oli vabas maailmas eestlaste kaubalaevastikus veel parkümmend laeva. Cardiffi esindus suleti 15. novembril 1968, uueks esindajaks Londonisse määrati kapten August Vares.

Einar Sandeni meenutuste järgi astus ühel päeval nende büroosse umbes 50-aastane inglane, kelle nimi oli Laur ja tõi tõlkimiseks kaasa eestikeelse kirja. Mehe selgituste järgi oli tema isa tulnud Saaremaalt umbes 60 aastat tagasi, sõitnud merd ja viimased aastakümned töötanud raudteel, abiellunud inglannaga ja koduseks keeleks olnud inglise keel. Mõni aeg tagasi läkitanud isa kodusaaarele vanale sõbrale kirja, millele saabus nüüd vastus. Isa oli aga vahepeal surnud ja poeg tuli meremeeste ühingusse kirja tõlkimiseks abi otsima, kuna ta ise eesti keelt ei osanud. Inglismaal sündinud poeg ei teadnud isa kodumaast midagi, ei Eesti asukohta ega sedagi, et riigi pealinn on Tallinn.¹³ Arvatavasti oli tegemist loo alguses mainitud, ühena esimestest Inglismaale saabunud meremehe Mihkel Lauri pojaga.

Teise maailmasõja järel olukord Suurbritannias oluliselt muutus. Venelaste vägivalda eest põgenes tuhandeid eestlasi Inglismaale, kus hakati esimesena pagulasi vastu võtma. Seda ei tehtud mitte humaansetel kaalutlustel, vaid vajadusest üles ehitada sõja järel laostunud majandus. Mehi, naisi ja lasteta abielupaare, kes olid nooremad kui 55-aastased, toodi Saksamaa põgenikelaagritest Inglismaale põllu-, tekstiili- ja haiglatööle "Euroopa vabatahtlike tööliste" aktsioonide käigus 1947. ja 1948. aastal. Hiljem said ka perekonnaliikmed järele tulla.¹⁴ "Valgete luikedena" toodi noori naisi haiglatööle.

31. maiks 1951 oli sel viisil Inglismaale saabunud kokku 5317 eestlast, enamasti Saksamaa põgenikelaagritest. Arvatakse, et üle 1000 eestlase elas Inglismaal juba enne sõda.¹⁵

Suure tähtsusega eesti ühiskonnale Inglismaal oli 10. mail 1944 merekapten Bernhard Nelbergi ettepanekul loodud **Eesti Abistamise Komitee**, mille ülesandeks oli sõja ajal kannatada saanud eestlaste abistamine Saksamaal, Prantsusmaal, Belgias, kellele hakati saatma rõivaid. Inglismaale saabunuid abistati rahaliselt haiguste ja töötaoleku ajal, toetati eesti laste suvekodusid. Sissetulekuid saadi annetustest, pidudest, loteriidest, kõige rohkem esemete müügist Eesti ja Balti jõululaatadel. Komitee tegevus kestab praeguseeni. Aastal 2003 abistati kümnet vanemat haiget inimest ning anti toetust laste suvelaagritele.

28. juulil 1946 asutati Londonis esimene **EELK Londoni Kogudus** Inglismaal. Esimese jumalateenistuse pidas praost Jaak Taul 25. mail 1947. Jaak Taul töötas Londonis hingekarjajana üle 40 aasta.

Suurbritannias oli Teise maailmasõja ajal antud korraldus, et tavalised meremehed pidid elama Cardiffis. Eelisõigus elada Londonis oli ainult juhtkonna liikmetel või nendel, kel oli korter või perekond pealinnas. Seetõttu oli Cardiffis enam kui 400 eestlasest meremeest, kuid sinna oli otsustanud asuda ka juhtkonna liikmeid. Sealsed meremehed võtsid nõuks 1943. aasta sügisel asutada oma selts, mis tegutseks kultuurilistel eesmärkidel. Saadik August Torma sellega nõus polnud, arvates, et kes soovib, võib astuda Londoni Eesti Seltsi liikmeks. Tegelikuks põhjuseks arvati hoopis saadiku ja majandusteadlase Villibald Raua omavahelist vastuolu, mistõttu eesti selts Cardiffis jäigi kahjuks loomata.

Inglismaa eestlaste ühendamiseks asutati 9. novembril 1947 **Inglismaa Eestlaste Ühing** (IEÜ), kuna Londoni Eesti Selts ühendas eestlasi ainult ühes linnas. 1948 astus ka Londoni Eesti Selts IEÜ liikmeks. Kogunes 110 delegaati 24 keskusest ja esialgu valiti ühingu ajutine juhatus. Ühingu eesmärgiks seati säilitada ja arendada eesti keelt ja kultuuri, abistada sõjainvaliide ja haigeid, kuid eriti jätkata võitlust kodumaa vabastamise eest. Saadik August Torma koostas tegutsemiseks põhikirja kavandi.

29. veebruaril 1948 astus kokku I Inglismaa

¹¹ Eesti laevandus ja meremehed 30. a. paguluses. – Eesti Hää! 21.09.1973, lk. 3.

¹² N. Hindo. Eesti organisatsioonid Inglismaal 1918–1968, lk. 158.

¹³ Meremeeste linn – Cardiff. – Eesti Hää! 4.01.1963.

¹⁴ N. Hindo. Eesti organisatsioonid Inglismaal 1918–1968, lk. 4.

¹⁵ N. Hindo. Eesti organisatsioonid Inglismaal 1918–1968, lk. 5.

Eestlaste Ühingu Esinduskogu Londonis, millest võtsid osa kõigi osakondade esindajad. Seal valiti juba põhikirja alusel juhatus, kuhu kuulusid Jaak Taul, Villibald Raud, A. Rebane, Endel Aruja, Ants Oras, Bernhard Nelberg, Gert Helbemäe, J. Triefeldt ja H. Tamvere, viimased kaks vastuolude tõttu ainult lühikest aega, asemele tuli Arnold Ojasoo.¹⁶ Ühingu esimeesteks on läbi aastate olnud Jaak Taul, Bernhard Nelberg, Väino Pärtel, Helmut Heinastu, Toomas Ojasoo. Kuna IEÜ oli organisatsioonide liit, siis registreeris end liikmesorganisatsioonideks rohkem kui 50 ühendust üle maa. Aastate jooksul on liikmesühenduste arv järjest vähenenud.

1948. aasta sügisel loodi **Eesti Rahvusfond Inglismaal**, mille ülesandeks sai lääneriikide avaliku arvamuse mõjutamine ja varustamine teabega Nõukogude ikke all olevast Eestist. Kasutati Rootsist Eesti Rahvusfondi poolt välja antud propagandistlikke materjale, mida levitati ka Inglismaal. Esimene peakoosolek toimus 19. juunil 1949, kus fondi esimeheks valiti Villibald Raud. Viiekümnendate algul, kui eestlasi hakkas emigreerima ülemeremaadesse, lõpetati 17. juulil 1954 ametlikult fondi tegevus.

27. veebruaril 1949 III IEÜ Esinduskogul võeti vastu otsus sihtasutuse Eesti Maja loomiseks. Mõtte algatajaks oli Endel Aruja. **Londoni Eesti Maja** osauhing registreeriti 9. augustil 1949. Sihtasutuse loomise järel asuti maja ostmiseks raha koguma, mis ei edenenu kuigi jõudsalt. 1950 lõpuks laekus 272 liikmelt üle 900 naela, aasta pärast oli koos üle 1000 naela. Londoni Eesti Maja osteti alles 2. detsembril 1956. Tuli võtta laenu, sest vajaminevat summat ei oldud kokku saadud. Laenu andis ka Londoni Eesti Selts. Eesti Maja põhikiri ei võimaldanud pidada baari ega einelauda, kust oleks saadud tulu. Seetõttu asutati 1957 Eesti Klubi, mis sai enda kätte kõik seltskondlikud ruumid – baari, saali ja kohviku. Töö tehti seal tasuta ja puhastulu kanti üle Eesti Majale.¹⁷ Osauhingu juhatuse esimeestena on tegutsenud Endel Aruja, Artur Lossmann, Nigul Hindo, Salme Pruuden, Helmut Heinastu, Erika Pärnsalu.

5. märtsil 1949 kutsuti ellu IEÜ keskorganisatsiooni, hariduse, kultuuri, spordi, noorte, invaliidide, organiseerimise ja ERF-i toimkonnad, kus toimus tegelik töö. Tuntud koolitegelase, IEÜ haridustoimkonna juhataja Salme Pruudeni eestvõttel hakati looma Eesti täienduskooli.

Haridustoimkond vahendas koolidele õpperaamatuid ja koostas töökavad. Salme Pruuden ise juhatas Londoni Eesti Täienduskooli. Esimesel aastal oli koolis 30 õpilast ja kool töötas mõned aastad päris edukalt, kuid peagi andis tunda õpilaste vähesus ja 1960. aasta kevadel lõpetati tegevus. Salme Pruudeni õlul lasus ka laste suvekodude korraldamine, mis toimusid 1949–1957 eri paigus üheksal korral.

Kaasmaalaste meelelahutuslikest üritustest olid tähtsal kohal eestlaste suvepäevad, mis toimusid esimest korda 1953 Bradfordin. Esinesid laulukoorid, näitetrupid, rahvatantsurühmad, kes kõik näitasid üles tahet jääda eestlaseks. Rahvatantsurühmad jõudsid ka inglise publiku ette ning esinesid rahvusvahelistel üritustel mitmel mandril. 2003. aastal peeti eestlaste suvepäeva 50. korda. Laulukoores ja tantsurühmi enam polnud, kuid istuti koos, lauldi ühislaule, söödi ja joodi. Kui esimesel korral oli publiku hulgas üle 1000 eestlast, siis poole sajandi järel oli nende arv kahanenud 300–400-ni, kuigi kaasa oli püütud tõmmata ka eesti päritolu noori. Oma rahvapildid, kus osales paarsada eestlast, peeti ka 2004. ja 2005. aastal.

Leicesteri Eesti Maja avati 25. oktoobril 1960. Aastatega on sellest saanud Kesk-Ingliismaa eestlaste keskus, kus käiakse koos rahvuslikel tähtpäevadel ja muudel üritustel. 1982. aastal korraldati seal Euroopa eestlaste laulupidu, aastatel 1989–1995 organiseeriti koos Eesti Muinsuskaitse Seltsiga paguluses ilmunud kirjanduse Eestisse saatmist.

Bradfordis osteti klubile **Eesti Kodu** oma maja 25. juunil 1955. Viiekümnendatel aastatel oli sinna elama asunud arvukalt eestlast, ja tegutsesid mitmed seltskondlikud organisatsioonid, kes kooskämimiseks kasutasid üüritud ruume. Maja oli heas korras, 1977 tehti põhjalik remont, seal tegutsesid kohalikud laulukoorid, näiteringid ning tantsurühmad. Praeguseks on tegevus muutunud tagasihoidlikuks, mõned noorema põlvkonna esindajad siiski austavad vanemate ja vanavanemate traditsioone ning toovad perekonnadki kohale. Maja on välja üüritud ka rahvusvahelistele organisatsioonidele, nagu Balti Ühing, Briti-Balti Ühing ja Ikestatud Rahvaste Komitee.

IEÜ juhatuse koosolekul 9. detsembril 1947 otsustati oma ajalehe väljaandmine, selle nimeks sai **Eesti Hääl** ja toimetajaks valiti kirjanikust ajakirjanik Gert Helbemäe.¹⁸ Lehe esimene number

¹⁶ I.Ü.Ü ja Eesti Hääl. S.I., 1997, lk. 6.

¹⁷ 20 aastat Eesti Maja ja Eesti Klubi. – Eesti Hääl 09.09.1977, lk. 3.

¹⁸ Kümme aastat rahvuslikku tööd. – Eesti Hääl 20.12.1957.

ilmus 1947. aasta jõulupühadeks. Uskumatu in-nuga tehti kõik tööd Gert Helbemäe ühetoalises korteris gaasivalgel, sest majas elektrit polnud. Korteris ei asunud mitte üksnes toimetus, vaid ka “trükikoda”, kus lehte paljundati fotokopeerimise teel. Päris trükikodade hinnapakumised olid nii kõrged, et vaeste eestlaste kõhn rahakott ei lubanud lehte trükkimisest unistadagi. Öine korterist kostev kirjutusmasina klöbin häiris kaasüürnikke, kuigi selle summutamiseks kasutati patju ja toas liikudes võeti kingad jalast. Isegi telefoni ei lubatud majja panna, sest helin oli maja perenaise arvates liiga kärarikas.¹⁹ Kõigile raskustele vaatamata jõudis Eesti Hääle lugejateni. Mõne aasta pärast suudeti trükikulusid juba tasuda ja ajaleht sai kaasaegse ilme.

Gert Helbemäe käe all ilmus ajaleht kuni tema ootamatu surmani 1974. Seejärel on toimetajatööd teinud Väino Pärtel, Zinaida Hiiemäe, August Lembra ja praeguseni Aili Eistrat. Ilmu-mise algusaastatel ulatus Eesti Hääle trükiarv 1500-ni, mis pärast eestlaste edasirännet langes 600-ni. Oma missiooni eestlaste sidepidajana täidab leht tänaseni, kuigi ilmub vaid kord kuus ja lugejate arv järjest väheneb.

Gert Helbemäe pööras ajalehes erilist tähelepanu ilukirjanduslikule loomingule ja päevakajaliste rubriikide kõrval avaldati terveid lehekülgi, kus tutvustati uusi raamatuid, ilmutati kirjanduskriitikat, tähistati kirjanduslikke tähtpäevi, ilmusid andekate noorte kirjanduskatsetused. Gert Helbemäe eestvõttel korraldati kuuekümnendatel aastatel novembris-detsembris raamatukuusid, millele pühendatud lehekülgedel võtsid sõna tuntud avaliku elu tegelased, kirjandusteadlased ja kirjanikud. Ka Londoni jõululaadad olid pühendatud raamatukuule.

Arvestatav eesti kirjanduselu Londonis koonduski kirjanik Gert Helbemäe ümber, kes oli tegev ka Välismaises Eesti Kirjanike Liidus ja PEN klubis. 1961. aastal ilmus Londonis PEN klubi ajakiri Arena. Inglis-, prantsus- ja saksakeelne esiknumber oli pühendatud eesti pagulaskirjandusele, avaldades tuntud autorite loomingut.²⁰ Korraldati kirjandusõhtuid ja raamatumuüke. Noortele korraldati kirjandite, ka eesti sõnavara tundmise ja hiljem lugemise võistlusi, kui oli märgata raskusi eesti keele

kasutamisel ja aktsendivabal hääldamisel. Sel ajal avaldas saadik August Torma tänapäevalgi järgimist vääriva mõtte – väikesed rahvad võidavad lugupidamist ja poolehoidu eeskätt oma vaimujõu, oma kultuurielu rikkusega.²¹

Vanim eesti kirjastus paguluses – **Boreas** – loodi juba enne Teist maailmasõda. Kirjastuse asutamise mõte pärineb Tartu akadeemilistest ringkondadest Teise maailmasõja eelõhtul. Tegevusega Londonis, Pariisis, Berliinis, Budapestis ja mujal kavatseti tutvustada eesti kirjanduse parimat osa. Boreas tähendab tõlkes põhjatuult ja kirjastuse esialgne eesmärk oli viia Põhjala vaimuvara tõlgete kaudu läänemaailma.²²

Aktsiaselts *Boreas Publishing Company* registreeriti 2. septembril 1939 Suurbritannias, seega päev pärast sõja algust.²³ Kirjastuse tegevdirektoriks sai Londonis elanud reeder Evald Jakobson, kes oli olnud osanikuks Tartus Looduse Ilutrüki ja Mattieseni trükikojas. Kirjastuse peadirektori kohale asus Tartus paikne-nud Eesti suurima kirjastuse Loodus juhataja Hans Männik. Üheks juhiks oli Evald Jakobsoni abikaasa Asta. Kirjastuse asutajate hulka kuulus ka professor Paul Kogerman.

Esimese raamatuna ilmus 1939. aastal Eesti Teaduste Akadeemia tollase presidendi Karl Schlossmanni monograafia eesti meremudast “Estonian Curative Sea-muds and Seaside Health Resorts”, mis trükiti Tartus. Sellele järgnes 1940. aastal Leipzgis August Mälgu romaan “Im Angesicht des Himmels” (“Taeva palge all”), mille tõlkis saksa keelde Peter Woldemar Pezold. Raamatut trükiti 5000 eksemplari ja seda trükiarvu ei ületanud hiljem ükski Borease poolt välja antud raamat. Romaanist ilmus Berliinis F. A. Herbigi kirjastusel 1941. aastal teine ja 1943 kolmaski trükk. Boreasel oli kavatsus Leipzgis avaldada veel paar raamatut, kuid sõjaoludest tingituna lõpetas osakond tegevuse.²⁴ 1940. aastal Hans Männik arreteeriti ja viidi 1941. aastal Venemaale, kuhu ta jäljetult kadus.

Aastatel 1943–1961 anti Evald Jakobsoni käe all juba Londonis välja 21 ingliskeelset teost. Kuna kõigi teoste kirjastamine tõi majanduslikku kahju, kaeti see erakapitalist. 1943. aastal ilmus Ernest Howard Harrise lühiülevaade “Literature in Estonia”, raamatu teine trükk

¹⁹ G. Helbemäe. Eesti ajalehe sünd Dickensi miljöös. – Meie Tee 1955, nr. 9–10, lk. 128–130.

²⁰ Eesti loomingut kolmes keeles. – Meie Elu 29.06.1961.

²¹ A. Torma. Raamatu kuu. – Eesti Hääle 24.11.1961.

²² “Looming nõuab täit inimest...”: Vestlus kapten Evald Jakobsoniga – Lugejalt kirjanikule. Lund, 1955, lk. 22.

²³ Einar Sanden – kirjanik, kirjastaja ja laevandustegelane. – Meie Elu, 9.08.1979.

²⁴ E. Teder. Vanim väliseesti kirjastus Boreas. – Raamat on...I, lk. 129.

ilmus 1947. aastal. Paar aastat hiljem avaldati sama autori lühiülevaade ka pagulaskirjandusest “Estonian Literature in Exile” (1949).

Edaspidi andis kirjastus välja rea ingliskeelset poliitilisi trükiseid, nagu F. W. Picki “The Baltic Nations Estonia, Latvia and Lithuania”, Evald Uustalu “The History of Estonian People”, August Rei “Have the Small Nations a Right to Freedom and Independence?” jt. Koos Eesti Rahvusfondiga Rootsisis anti välja sarja “East and West”, kus ilmus seitse ingliskeelset poliitilist trükist. Aastatel 1953–1955 ilmusid Marie Underi ja Gustav Suitsu ingliskeelsed luulekogud “Child of Man” ja “Flames on the Wind”. “Ükski neist raamatutest pole end seni majanduslikult tasunud, kuid tasuvust ei olegi nende raamatute väljaandmisel taotletud. Tähtis panus võitluseks Eesti eest – see on nende tasuvus,” meenutas kapten Evald Jakobson.²⁵

Pärast 1955. aastat tekkis kirjastuse tegevusse paus. Alles 1961. aastal üllitati koos Eesti Rahvusnõukoguga Rootsisis mahukas koguteos “Aspects of Estonian Culture”, millest kaheksa artiklit eesti kultuurist, muusikast, kirjandusest, ajaloost, geograafiast, kunstist, arhitektuurist, teadusest ja kirikuelust anti välja ka eri trükistena. 1968. aastal lülitus kirjastuse tegevusse Einar Sanden, andes välja kolm raamatut *Free Europe Press* kirjastusmärgi all. Alustati eestikeelsete raamatutega, kõigepealt ilmus Sandeni enda menuraamat “KGB kutsub Evet”, mis paljastab KGB tegevust Eestis peategelase mälestuste kaudu, järgnevad Johan Pitka mälestused “Rajusõlmed” ja Sandeni komöödia “Alcopill”.

1973. aastal hakkas Einar Sanden kirjastust Evald Jakobsonilt üle võtma. 30. mail 1973 Evald Jakobson suri. 1975. aasta 7. veebruaril oli Einar Sandenist saanud Borease täievoliline omanik. Kirjastuse nimeks sai *Boreas Publishing House* ja see jätkas tegevust ühemehekirjastusena, millele Sanden ostis Cardiffis oma maja. Ilmusid Peeter Ilusa luulekogu “Lõbu ja himu” ja Einar Sandeni enda raamatud – dokumentaalteos Artur Hamanist [Juhan Tuldavast] – “Mitme näo ja nimega”, romaanid Eesti Kommunistliku Partei neljakümnendate aastate alguse funktsionääride tegevusest, sealhulgas ka Karl Särest – “Loojangul lahkume Tallinnast” ning “Süda ja kivid”. Sandenilt ilmusid veel ingliskeelsena “KGB calling Eve”, olukirjeldused-aneekdooidid “Võllamäe kalvalkaad”, Naissaarelt pärit eesti-rootsi kunstniku Erik Schmidtiga biograafia “The Painter from Nais-

saar”. 1994. aastal ilmus koos kirjastusega Õllu romaani “Viimne veerand veini” kordustrukk ja kirjastuse viimase raamatuna seiklusromaan “An Estonian Saga” 1996. aastal. Kokku ilmus Boreaselt kümme Einar Sandeni raamatut.

Boreas avaldas ka Fred Limbergi ajaloolise ülevaate Eesti Vabariigi sõjajäududest – “Isamaa eest”, Andres Küngi raamatu Balti riikidest “A Dream of Freedom”, Edgar Valter Saksa eestlaste esiajalugu käsitleva raamatu “The Estonian Vikings”. Robert Raidi (Maksim Hammer-Sklosky) teos “Kui venelased tulid” oli Kanadas Estoprinti kirjastamisel ilmunud kahes trükis eesti keeles ja saksakeelsena Freiburgis 1953. aastal. Nüüd ilmus raamat saksa ja inglise keeles Boreaselt.

Kirjastuse peaülesandeks jäi edaspidigi Eesti tutvustamine kogu maailmale ingliskeelsete väljaannete kaudu. 1. detsembril 1978. aastal asutati kirjastuse juurde sihtkapital Boreas Booktrust, mille vahendeid kasutati väärtuste kirjastamiseks eesti, inglise jt. keeltes. Loodeti välja anda teoseid, mis tutvustaksid Eesti saatust ja saata need tasuta nii Lääne kirjandusturule kui ka raamatukogudele. Kõik annetajad, kelle panus ületas 100 USA dollarit, said sihtkapitali auliikmeks. Nende hulgas olid professor Ernst Öpik, Andres Küng, Kalju Jõgi, Erik Thomson, Otto Mamberg, Arnold Kokk, Tõnis Raamot. Kapitali kogumine ei andnud aga loodetud tulemusi ja enamasti jäid võlad Einar Sandeni kanda. Mõnigi kord tuli peale maksta kuni 4000 dollarit aastas või teha pangalaenu. Viimastel aastatel vähenes järjest eestikeelsete raamatute ostjaskond ja 1999. aastal lõpetas Boreas oma tegevuse Cardiffis. 2000. aasta mais müüdi Borease maja ja Einar Sanden kolis Tartusse, kuhu tõi ka kirjastuse raamatute ülejäägid.²⁶

Boreas on välja andnud kokku 47 trükist. Raamatute trükiarvud jäid 500–1500 piiresse, mõnel juhul olid ka väiksemad. Nagu meenutab Einar Sanden, oleks 800 raamatu müük katnud trükikulud, kuid nii palju müüdi vaid erandjuhtudel. Ametlikult kestis Borease tegevus 60 aastat (1939–1999), millega saavutas vanima ning kõige kauem välismaal tegutsenud eesti kirjastuse tiitli. Borease kirjastusmärki kasutas Einar Sanden veel oma autobiograafilise romaani “Hommikutunnid” esimese osa üllitamisel 2001 Eestis. Järgmine osa “Näod ja maskid” (2003) ilmus Varrakult ja kaks seni viimast “Septembri lapsed” (2004) ja “Kolme ilmakaare poole”

²⁵ “Looming nõuab täit inimest...”: Vestlus kapten Evald Jakobsoniga. – Lugejalt kirjanikule. Lund, 1955, lk. 23.

²⁶ E. Teder. Vanim väliseesti kirjastus Boreas. – Raamat on...I, lk. 131.

(2005) Eesti Keele Sihtasutuse väljaandel, mis jäi tema viimaseks raamatuks. Einar Sanden lahkus 2007. aasta aprillis.

Boreast tuleb eriti hinnata kui eesti kultuuri, ajaloo ja kirjanduse tutvustajat maailmale võõrkeeltes – suurem osa raamatutest – 33 oli inglise, 2 saksa ja ainult 12 eesti keeles. Kui Boreas läks üle Einar Sandeni kätte, hakkas kirjastus avaldama poliitilise sisuga ilukirjandust ja mälestusi, mis paljastasid Nõukogude elulaadi ja poliitilisi kuritegusid. Mitmed neist olid Einar Sandeni tõsielul põhinevad romaanid.

Eestlaste väike kogukond Suurbritannias ei suutnud raamatute kirjastamise alal kuigi palju korda saata. Londonis elas ja tegutses üks andekamaid pagulasprosaiste Gert Helbemäe, kelle romaanid “Elamata elu”, “Kägu odraokkaga”, “Õekesed”, “Sellest mustast mungast”, “Ohvri-laev”, “Ainult ajutiseks”, “Pagejad” ja lasteraamat “Minni ja Miku: kaks võõtoravat” ilmusid Eesti Kirjanike Kooperatiivi väljaandel.

Karl Eineri romaanid “Ainult üks valge liblikas”, “Suletud sadam”, “Raudne vilepuhuja”, “Kui aeg saab täis” avaldas “Orto”. Oma esimesed luulekogud “Hulkuri evangeelium” (1948) ja “Üks suveõhtune naeratus” (1949) kirjastas Arved Viirlaid Londonis ise. Siin kirjutas ta ka esimese romaani “Tormiaasta” (1949) ja tuntuima teose “Ristideta hauad”. Gert Helbemäe õhutusel sai Inglismaal tuule tiibadesse nooruke ja andekas Elin Toona, kes sõjaväesõjaväe kiuste emakeelse koolihariduseta oli vanaema abiga omandanud eesti keele. Oma esimese romaani, 1964 ilmunud “Puuingliga” pälvis ta H. Visnapuu nimelise kirjandusauhinna, saavutamata heakskiitu Londoni konservatiivses eestlaskonnas.

Ajaleht Eesti Hääl on kahes trükis kirjastanud Harald Riipalu sõjamälestused “Kui võideldi kodupinna eest”.

Nimetada võib ka mõnede organisatsioonide väljaandeid – EELK Londoni kogudus on koostanud ülevaated oma tegevusest “EELK Londoni Kogudus 1946–1951” ja “EELK Londoni Kogudus 1946–1996”, Eesti Kooli Fond Inglismaal avaldas Salme Pruudeni toimetusel Lugesivara noortele “Eesti – mu kodumaa”. On avaldatud ülevaateid oma tegevusest: “Eesti Kodu 25. Bradford, 1955–1980”, “Segakoor “Kungla” 25: 1947–1972”, “Eesti Meeskoor “Koit” XX. 1949–1969”.

Järjekindlamalt on oma elu tutvustanud Leicesteri eestlaskond. Aastatel 1985–1996 on ilmunud neli kogumikku “Eestlaskond Leicesteris”. Leicesteri Eesti Maja välja andnud bulletääni “Teated”.

Ajakirjandusväljaannetest võib Eesti Hää-

le kõrval nimetada mõningaid lühemat aega ilmunuid, neist kõige kauem, 1974–1979, on Einar Sandeni toimetusel ilmunud ajakiri Eesti Laevandus = Bulletin of Estonian Shipping in Exile. Einar Sanden on katsetanud välja anda ka Eesti Üliõpilaskonna Inglismaal ajakirja Meie Aeg 1956, kuid esimesest numbrist kaugemale ei jõudnud. 1982 ja 1984 ilmus tema käe all ajakirja Meie Eesti kaheksa numbrit Borease embleemi all.

Eesti Rahvusfondi poolt anti Karl Eerme toimetusel 1950–1951 välja seitse numbrit oma ajakirja Kannatav Kodumaa, mis lõppes toimetaja siirdumisega Kanadasse. Kolm numbrit anti välja 1949. aastal asutatud Eestlaste Demokraatliku Koondise Inglismaal ajakirja Tähised.

Ainuke ülevaateos Suurbritannia eestlaste kohta on Nigul Hindo koostatud “Eesti organisatsioonid Inglismaal 1918–1968”. Kokku anti Inglismaal välja 78 raamatut eesti autoritelt või eestluse kohta, neist 30 ilukirjanduslikku teost. Üle poole ilmunust kirjastas Boreas.

Kui Saksamaa põgenikelaagrites oli Inglismaa unelmatemaaks, kus kõige varem hakati põgenikke mitmetele tööaladele vastu võtma, siis kolm-neli aastat hiljem hakkasid eestlased saareriigist lahkuma. Inglismaale saabumisel määras töoministeriumi ametnik pagulastele töökohad, mis piirdusid haigla-, vabriku-, hosteli-, kaevuri- või põllutööga. Haridusele ja erialale vastavat tööd saada oli võimatu. Kehtis range nõue, et abielupaarid ei tohtinud hostelites koos elada. Neist raamidest vabaneda praktiliselt ei õnnestunud. Karmid keelud, ühekülgne toit ja piirangud liikumises ei pakkunud rahuldust. Võõrastav oli inglaste üliviisakas, kuid kõrk ja külm hoiak pagulaste suhtes. Parema töötasa saamiseks võimalusi polnud, eriti kui inglise keele oskus jättis soovida. Edasipüüdlikku tööühikjat enese kõrval ei sallitud, kuna see ohustas põliselanike mugavust ja pigem tekitas kadedust ning viha. Nii püüdsidki eestlased ränga tööga kogutud pennide eest pääseda ülemeremaadesse, kus lootused sobivamat teenistust saada olid suuremad.

Viiekümnete aastate algul hakkas Kanada põgenikke vastu võtma ja sellest võimalusest haarati kohe kinni. Lahkujate arv ulatus tuhandeni, väike osa suundus ka Austraaliasse. Siiski jäi tagasihoidlik, kuid tegus eestlaste ühiskond ka Suurbritanniasse, kes säilitab rahvuslikku meelt eesti organisatsioonides Londonis, Leicesteris ja Bradfordis ning vahendab oma ja Eesti olulisemaid uudiseid Eesti Hääle kaudu.

Anne Valmas